

Braun László

A hegyvidéki akció első évei Egán Ede irányítása alatt

A gazdasági program megindítása

A 19. század második felében életbe léptetett reformok a hegyvidéki lakosság számára nemcsak pozitív változásokat hoztak. Az úrbérrendezés, tagosítás, erdőtvény következtében kialakult földhiány és a magas születési szám okozta népességnövekedés még inkább elszegényítette az anyagi javakban addig sem bővelkedő hegyvidéki lakosságot. Korábban is szembetűnő jelenség volt a vidék szegénysége és az ezzel szorosan összefüggésbe hozható kivándorlás, de a millenniumi ünnepségeknek az Északkeleti-Kárpátokban megtartott eseménysorozata irányította a figyelmet közvetlenül a régióra.

1897. március 8-án a hegyvidéki lakosság érdekében Firczák Gyula görögkatolikus püspök, valamint Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung megye 14 országgyűlési képviselője¹ memorandumot nyújtott be a miniszterelnök és a kormány számára *Emlékirat az északkeleti Kárpátok között és alján lakó ruthén nyelvű nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában* címmel.²

Az országgyűlési képviselők által benyújtott Emlékirat azt eredményezte, hogy 1897-ben segélyprogramot indítottak el az Északkeleti-Kárpátokban. A hegyvidéki akció a földművelési minisztérium irányítása alatt állt, bár más minisztériumok is tevékenyen hozzájárultak az állami programhoz. A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség Szolyván alakult meg, később azonban Munkácsra tette át a székhelyét.³ A kirendeltség irányította a segélyprogramot, amelyet az állam részéről az Északkeleti-Kárpátok lakosságának gazdasági támogatása, kulturális szintjének és egészében véve életszínvonalának emelése érdekében kezdeményeztek. Az Egán Ede vezetése alatt megszervezett és kezdeti időszakban működtetett gazdasági program egyrészt a szakember kutatásain és tapasztalatain alapult, amit tudományos munkáiban is megfogalmazott, másrészt nagyon sokban hasznosította a négy megye országgyűlési képviselői által az Emlékiratban lefektetett javaslatokat.

A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség tevékenysége az első időszakban – mintegy kísérletképpen – mindössze Bereg vármegye Szolyvai járására terjedt ki.⁴ Később a hasonló szegénységgel küzdő többi hegyvidéki megyére is kiterjesztették a gazdasági programot. 1899-ben Ung, 1900-ban Máramaros vármegyék hegyvidéki területeit, majd 1903-ban és 1904-ben a Zemplén, Ugocsa és Sáros vármegyék hegyi területein élő lakosságot is bevonták az akcióba.⁵

¹ Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung vármegyék országgyűlési képviselői voltak: Szaplóczay Miklós, Urányi Imre, Nyegre László, Jónás Ödön, Szentpály Jenő, br. Perényi Zsigmond, Lónyai Sándor, Lónyay Géza, Nedeczey János, Bartha Ödön, Tomcsányi László, gr. Sztáray Gábor, Komjáthy Béla és Hegedűs Béla.

² Botlik 1997. 121.

³ Botlik 2000. 87.

⁴ MNL OL K 26. 1902. XXXI. csomó. 1134. alapszám. (a továbbiakban: MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.)

⁵ Kazy 1904. 6.

A lakosság életszínvonalának emelése elsősorban három fő irányvonal mentén történt: a lakosság földhöz juttatása földbérletek által; az állattenyésztés fejlesztése és hitelszövetkezetek létrehozása a gazdasági önállósodás elérése érdekében.⁶

Mindenekelőtt a föld és a legelők hiányát kellett megoldani. Akkoriban erre az egyetlen lehetséges megoldás a földbérlet volt. A 19. század végén a földreform vagy a földosztás még merész gondolatnak számított. A hitbizományok szabad forgalmú birtokká válásával kapcsolatban csak elméleti fejtegetések folytak.⁷

A Schönborn család hitbizományi uradalma földjeinek bérbevételéről a tárgyalásokat Darányi Ignác földművelésügyi miniszter folytatta Schönborn Ervin gróffal. A tárgyalások alapján az államkincstár részére, kizárólag mezőgazdasági használatra, 25 év időtartamra mintegy 18 ezer kat. hold bérbevételéről folytattak megbeszélést. A földterület kétharmada havasi legelő és hegyi rét, egyharmada pedig völgyben fekvő szántó és kaszáló volt. A kincstár a földek kiadása után átlagosan 1 forint 80 krajcár bér fizetésében állapodott meg a tulajdonossal. A bér összegét az uradalom 12 év után 20 százalékkal megemelhette. Amennyiben az államkincstár nem fogadta el a nagyobb bérleti díjat, lehetősége volt szerződést bontania. Minden közterhet az uradalom viselt, az épületek fenntartása a kincstárt terhelte, de a szükséges építkezési anyagot az uradalomnak kellett biztosítania.⁸

A földek bérlete 1897. október 1-től kezdődött. Végül 25 évre 12 622 kat. hold 192 négyszögöl földterületet vettek bérbe a hozzá tartozó épületekkel együtt 45 439 korona 64 fillérért. A földművelésügyi miniszter intézkedéseit 1897. július 13-án a minisztertanács elfogadta.⁹ A szerződést 1897. szeptember 14-én kötötték meg Budapesten és a beregszászi királyi törvényszék mint hitbizományi hatóság hitelesítette.¹⁰ A minisztertanács 1897. október 16-án a szerződést felterjesztette az uralkodónak, aki azt 1897. október 21-én jóváhagyta.

A gyakorlati hasznosítás során a gróf Schönborn-Buchheim hitbizományi uradalomtól a földeket először – mintegy próbaidőre – 1897. október 1-től egy évre, 1898. szeptember 30-ig bérelték. Az első évben szerzett tapasztalatok alapján adták ki azokat még 11 évre, majd azt követően hosszabbították a bérleti szerződéseket. Mindez elősegítette azt, hogy a bérlők a földet lényegében a sajátjuknak tekintették, s azon egyre belterjesebb gazdálkodást folytattak.

A bérbeadásnak két módozata alakult ki, ami történhetett bérlet formájában, valamint bárcázás útján. Az egyszerű bérletet a belsőségek, szántók, rétek esetében alkalmazták. A bárcázást a havasi legelők kiosztásánál vették igénybe.¹¹ A bérletet a bérlőkkel megkötött szerződés szabályozta, bárcázáskor a községeknek bérbeadott havasi legelők a szerződésben előírtak szerint házi kezelésben, azaz használat idején is a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség felügyelete alatt maradtak.

A bérbevett területeken a kincstár által fizetett évi bérösszeg holdanként 3 korona 60 fillér, összesen 45 439 korona 64 fillér volt. A félreeső területeken a szántóföldeket 1–4

⁶ Uo. 7.

⁷ Gottfried 1999. 199.

⁸ Iratok 1956. 533–534.

⁹ MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.

¹⁰ MNL OL K 184-1793. 1910-III-33. 990.

¹¹ Gottfried 1999. 199–200.

koronáért adta ki a kincstár, míg az akkor városias jellegű községek határában a termékeny földeket 6–24 koronáért adták bérbe.

A tervszerű gazdálkodás biztosítása végett a bérleti szerződésekben előírták a földek termőképességének a fokozását. A bérlők kötelezettsége volt a rendszeres trágyázás, a vízmosások elleni védekezés, a bérelt földekhez vezető utak karbantartása, a bérelt földelken a bokrok, cserjék irtása, a kaszálókön a hangyabolyok, vakondtúrások szétszórása, a legelőkön a vízlefolyások tisztántartása, a határdombokra és mezsgyékre irányuló felügyelet stb. A községi legelőknék kiadott területeket kizárólag legeltetésre lehetett használni.¹²

A bérbeadási szerződéseknek egy lényeges pontja volt az, hogy a bérletet még részben sem lehetett másra átruházni. Ezáltal akarták elejét venni a nyereszkesedésnek a kincstári bérlettel.

Egán Ede 1898. május 20-án Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek írott beszámolójában kifejtette, hogy a Bereg megyei kincstári bérlethez tartozó földek kiutalása március 28-tól április 6-ig, a kaszálók és a havasi legelők kiadása május 10-től május 18-ig tartott. Már a földkiutalások során tudatosan azt tervezte, hogy egy helyi kisgazdákat támogató társadalmi akciót fog kialakítani. Egyrészt azért, hogy a földek kiadásánál a lakosság érdekeit minél inkább figyelembe vegyék, másrészt, hogy a környék vezető körei „a földművelő nép iránti kötelezettségeikbe bevezetessenek”.¹³

Egán javaslatára a helyi „intelligenciából” egy szervezőbizottság alakult, amit a földművelésügyi miniszter is támogatott. A munkácsi országgyűlési képviselőn¹⁴ kívül bevonták a Schönborn-féle hitbizományi uradalom néhány gazdatisztjét és főerdészét, valamint több görögkatolikus lelkészt. A szervezőbizottság alakuló ülésén meghatározták a földek kiadásának alapelveit, valamint 1898. március 28-án Munkácson és április 21-én Szolyván bizottsági üléseket tartottak.¹⁵

Egyes helyeken a földkiosztást egy-egy helyi bizottság végezte, azok a tagok, akik azon a vidéken laktak és jól ismerték a helyi viszonyokat. Minden helyi bizottság elnöke a miniszteri biztos volt, akadályoztatása esetén a tisztségét a szolyvai járás főszolgabírója vette át. A helyi bizottságok a helyi viszonyoktól függően kiegészíthették tagságukat olyan személyekkel, akik nagyban segíthették a munkájukat, mint pl. a községi bíróval, amit az elnök később jóváhagyott. A bizottságok elsődleges feladata a földek kiosztása volt, amiről 1898. május 10-ig az összbizottságnak jelentést kellett tenni.¹⁶

¹² MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.

¹³ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 16., f. 1. Egán Ede jelentése a földművelésügyi miniszter számára 1898. május 20-án a Schönborn hitbizományi uradalommal 1897. október 1-től 25 évre kötött kincstári bérlethez tartozó szántóföldek, kaszálók, hegyi legelők és havasi legelők 1898. március 28-tól április 6-ig és május 10–18-ig történt kimutatásáról.

¹⁴ Egán beszámolólevelében név nélkül említi a munkácsi országgyűlési képviselőt, aki minden bizonnyal Nedeczey János (1852–1934) munkácsi születésű ügyvéd lehetett. Középiskolai tanulmányait Szatmáron, a jogi tanfolyamot Eperjesen végezte. Előbb ügyvédi irodában, majd a Budapesti Királyi Váltó- és Kereskedelmi Törvényszéknél dolgozott. 1875-ben kapott ügyvédi oklevelet. 23 éves korában a Munkácsi Takarékpénztár jogi tanácsosa lett. Később a munkácsi állami és polgári iskolák, óvodák gondnokának nevezték ki, a Vöröskereszt Egylet munkácsi fiókjának elnöki tisztét töltötte be. Egyike volt azoknak az országgyűlési képviselőknek, akik a kormánynak emlékiratot nyújtottak be a rutén lakosság gazdasági és kulturális támogatása érdekében.

¹⁵ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 16., f. 1.

¹⁶ Uo.

A telkek igazságos szétosztását tűzte ki fő feladatának a bizottság, és annak érdekében a legközelebbi községeknek állt jogában bérbe venni a telkeket szükségleteik arányában, valamint a kincstári bérlethez tartozó földeket azoknak a Bereg és Máramaros megyei községeknek adták ki, amelyek már korábban is használták. Olyan közelben fekvő községek is bérelhettek földeket, amelyeknek szükségük volt arra, de korábban nem használták a hitbizományi uradalom földjeit.

Külön számba vették a szántókat és a legelőket. Azokat a területeket, amelyek korábban szántók voltak, de évekig nem használták és begyepesedtek, legelőknak tekintették és a legelőkkel együtt adták ki.

Az 1898. évben olyan földeket adtak ki bérbe a gazdáknak, amelyek az 1897. évben is szántott földek voltak és a kiadás évében azokba burgonyát, zabot vagy kukoricát vetettek. A szántóföldeket minőség szerint három osztályba sorolták. Az I. osztályú földért 6 forintot, a II. osztályúért 4 forintot, a III. osztályba rangsorolt földért 2 forint 50 krajcárt fizettek bérleti díjként.

Minden bérlővel külön írásbeli szerződést kötöttek, amelyet a bérbevevő fél, a községi bíró, a helyi bizottsági tagok egyike és a főszolgabíró írt alá. A bérlőkkel kötött szerződések a bérbeadók számára csak a földművelésügyi miniszter aláírása után, míg a bérlők számára a megkötés pillanatától kezdve érvényesek voltak. A bérleti díjakat két egyenlő részre elosztva minden év július 15-én és október 1-jén kellett kifizetni.

Az 1898. április 21-én megtartott szervezőbizottsági gyűlés meghatározta a kaszálók és a legelők holdankénti bérárát. A kaszálókat három csoportra osztották:

1. A mesterséges kaszálók és lóherések holdankénti ára 6–12 forint között mozgott
2. A természetes völgyi és fennsíki rétek bérleti díja 3–8 forint volt
3. A hegyi kaszálókért holdanként 1–4 forintot kellett fizetni.

A hegyi legelőket két csoportra osztották: mesterséges hegyi legelőkre és természetes cserjésekre. Ott a pásztor költségeivel együtt, állatokra lebontva, darabonkénti fűbért alapítottak meg. A mesterséges hegyi legelőkön ökör vagy ló esetében 7 forintot, tehén után 3 forint 50 krajcárt kellett fizetni. A természetes cserjék használata után ökör és ló után 1 forintot, tehénért 50 krajcárt, sertés legeltetéséért 20, juh legeltetéséért 10 krajcárt kellett befizetni. A havasi legelők használatáért a helyi viszonyoktól függően, a szerződéseket alapul véve kellett fizetni.

Miután a bizottság alapelveit meghatározták, Egán Ede vezetésével megkezdte a munkáját. A bizottság minden tárgyalásán jelen volt a Szolyvai járás főszolgabírója. A többiek váltakoztak, mivel a különböző központokban megtartott üléseken csak a helyi viszonyokat ismerő, illetve az érintett községekben érdekelt tagok voltak jelen.

Egán beszámolójában külön kitért arra, hogy számukra a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy a kiosztásra szánt földek nagyságáról és minőségéről semmilyen adat sem állt a rendelkezésükre.¹⁷

Az uradalmi igazgatóság bocsátott számára hivatalos adatokat, de azok korábbi kataszteri jegyzékeken alapultak, amelyek eltértek az akkori valós adatoktól. A legelők esetében megjegyezte, hogy azok egy része cserjével és bokrokkal nőtt be, és így területük folyamatosan csökkent. Az uradalom által használt szántóföldekről voltak pontos adatok,

¹⁷ Uo. f. 2.

amelyek Egán megjegyzése szerint „*az egész 12 622 kat. hold 292 négyszögölhnyi területnek csak nagyon csekély részét tesszék ki*”.¹⁸

A földek általában véve gyenge minőségűek voltak, lényegében hiába sorolták azokat három osztályba, legtöbbször csak a harmadik osztályba sorolható földek álltak rendelkezésre. Egán ezt azzal is magyarázta, hogy a föld megművelése nagyon kezdetleges eszközökkel történt, illetve nem trágyázták megfelelően a földeket.

Néhány majornak voltak jó fekvésű táblái és azokat gondosan meg is művelték, azonban a szántóföldek túlnyomó részének nem volt megfelelő termőrétege, sok esetben vadvizések vagy mocsarasok voltak. Egyes területeket, amelyeket korábban felértékeltek, látva a helyszínen a valódi állapotokat, kénytelenek voltak alacsonyabb áron a bérlők rendelkezésére bocsátani.

A legtöbb tárgyalásra úgy indult el a bizottság, hogy adatok nem álltak a rendelkezésükre. Akkor az uradalom által alkalmazott kerülők segítségével – amelyek közül többet Egán is szerződtetett –, megállapították a dűlők minőségét. A kerülők részletes jegyzékekkel rendelkeztek a dűlőkkel kapcsolatban, mivel az uradalom részművelésre adta ki azokat korábban. A hegyi legelők minőségét a felhajtott marha vagy juh darabszámából és a községi bírók adatai alapján becsülték meg. Ezekkel a módszerekkel összeállított jegyzékek képezték a legbiztosabb támpontot a földek kiadásánál. Mivel többnyire a helyszínen kellett adatokat gyűjteni a földek minőségéről, azért minden esetben csak több órás előkészülettel lehetett a kiadást elkezdni.

A különböző községeknek más-más érdekeik voltak, így a falvak határában kiadásra szánt földek értékének megállapításakor tulajdonképpen az érdekkülönbségek egymással szembeni ellenőrzést jelentettek. Mégis, a külön-külön adott véleményük csak nagyon kevéssé tért el egymástól. Az adatok helyességét bizonyította „a lakosság becsületes volta”. Kétes esetekben viszont lóháton kellett a helyszínre sietniük a terület pontos minőségét és árát meghatározni.¹⁹

A lakosság száma és a vidék kis mennyiségű mezőgazdaságilag használható területének kihasználása miatt apró részletekbe bocsátkoztak a bizottságok a földek kiadásánál, olykor negyed- vagy félholdnyi területeket, mezsgyéket is értékesíteni tudtak.

Majdnem mindennap előfordult, hogy a lakosság figyelmeztette a bizottságot, hogy a községek határaiban még vannak kiadásra szánható földek. Sokszor osztottak ki olyan területeket, amelyekről a bizottságnak nem volt tudomása és a hivatalos jegyzék szerint nem is létezett. Így a bizottságok által összeállított jegyzékek már a kezdetekben jóval pontosabbak voltak, mint amelyek az uradalom rendelkezésére álltak – írta Egán.

A bérbeadott földek mérnöki, „trigonometrikus” felmérését a miniszteri biztos nem szorgalmazta. Beszámolójában elegendőnek tartotta, ha a területek bérértékére vonatkozóan minél pontosabb adatokat gyűjtenek, és azokat folyamatosan kügázítják. Ennek több oka is volt. Egyrészt a szabálytalan alakzatú földek, amelyeket erdőrezek választottak el egymástól, másrészt a cserjék és bokrok irtása után művelésbe vont földterületek nagyságának változása, harmadrészt a „művelési ágak” feltehető jövőbeni megváltozása. A lakosok igazságosan osztották fel egymás között a bérbe vett földeket. Egán példának

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. f. 3.

hozta fel, hogy egy 15 holdas területet 15 személynek adtak ki, s azok maguk között a felosztást pontosan teljesítették.²⁰

A hitbizományi uradalom földterületeinek a mérnöki felmérését viszont szorgalmazta Egán Ede. A kincstári bérlet kezelésére Egán több személyt is alkalmazott. Hat kerülőt, amelyekből négy állandóan, kettő időszakosan volt alkalmazva a havasi legelőknél. Az állandó kerülők természetbeni járadékot kaptak, illetve azon kívül 80 forint bért biztosítottak számukra. A havasi legelőket felügyelő kerülők három hónapra 20 forintot kaptak fizetesként a szerződés szerint.

Egán elismerően számolt be a görögkatolikus lelkészek bizottsági munkájáról. Nagy ügybuzgalommal teljesítették feladataikat, annak ellenére, hogy nem kevés fáradsággal járt tevékenységük. Szinte kivétel nélkül reggel 5 órakor már a kocsin ültek, és csak az éjjeli órákban tértek haza. Kiemelte azt is, hogy a lelkészek nemcsak saját községük érdekeit nézték, hanem igyekeztek „szűkebb álláspontjukból” kiemelkedni, és mindig objektivitásra törekedtek.²¹

Ugyancsak elismerően nyilatkozott az uradalom tisztviselőiről, akik a helyi viszonyokat leginkább ismerték. Amikor nem voltak szolgálatban, akkor szolgálatkészen és előzékenyen vettek részt a bizottságok tárgyalásain és megadták a szükséges felvilágosítást.

A szervezőbizottság 1898. március 28-án határozatba foglalta, hogy azok a személyek részesülhetnek az állam által bérelt földterületekben, akiket a földművelésügyi miniszternek benyújtott Memorandum körülírt.²² A határozat állásfoglalása mindazokat a helyi földműveseket jelentette hitfelekezetre és nemzetiségre való tekintet nélkül, akik a földet saját kezűleg művelték meg, illetve azon a vidéken állattenyésztéssel foglalkoztak, és abból éltek.

Ettől nagyon ritkán és csak olyan esetekben tértek el, amikor a vidéken lakó állami tisztviselők a helyi piacok hiánya következtében a terményt nehezen és drágán szereztek be, földet vásárolni az általuk lakott községen kívül nem tudtak. Akkor mindössze két holdat adtak bérbe számukra a kincstári területből ugyanolyan árban, ahogy a lakosság többi részének.

A kincstári területhez tartozó szántóföldek, kaszálók, hegyi és havasi legelők kiadásának a végeredménye szerint: 2872 földművesnek kiosztottak 12 622 hold és 192 négyszögöl földet 24 614 forint 90 korona bérösszegért (az összegbe beleszámították a cselekedlakok és más épületek értékesítéséből befolyt 1600 forintot is). A hitbizományi uradalomnak 22 719 forint 80 korona bért fizettek, így fennmaradt 1895 forint 8 korona. A fennmaradt összegből szándékoztak fedezni a kincstári bérlet kezelői személyzetét, valamint az épületek tűzbiztosítását és tatarozását. Az államnak a földek bérbeadásának a kezdetén nem kellett külön összeget kiutalni a kirendeltség részére.²³

A miniszteri biztos nem kételkedett a kötelezettségek teljesítésében és a fizetések pontosságában a gazdálkodók részéről. Minden egyes bérlővel a főszolgabíró szerződést kö-

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo. f. 5. Itt Egán a Firczák Gyula görögkatolikus püspök és a 14 országgyűlési képviselő által *Emlékirat az északkeleti Kárpátok között és alján lakó rutbén nyelvű nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában* címmel benyújtott dokumentumra utalt.

²³ Uo.

tött a bizottságok jelenlétében, amit a bérlők egyik családtagja aláírt és a községi előjáróság hitelesített, s amit Egán felterjesztett a földművelésügyi miniszternek is. A gazdák 3–50 személyből álló csoportokat alkottak, akik maguk közül kiválasztották a legmódosabb földművest „fizető-gazdának”, aki a bérreszleteket a főszolgabírónál megállapított határidőben befizette.²⁴ A gazdák csoportjait arra is kötelezték, hogy az elszámolásokat előzőleg minden esetben a helyi lelkésznek megmutassák.

A hitbizományi uradalomtól kibérelt erdők esetében szintén szerződéseket kötöttek „villongásoknak kikerülése céljából” a bérlők és az uradalmi erdészek között.²⁵

Ha valamelyik bérlő a bérlőterületén lévő 5 holdon felüli területen legeltetni szeretett volna, akkor köteles volt azt bejelenteni az uradalmi erdőgazdaságnak és holdanként 20 fillér fűpénzt kellett fizetnie.

5 hold alatti erdőterületet irtani csak akkor lehetett, ha azt előzetesen szóban bejelentette a bérlő az erdőgazdaságnak, hogy az értékesítésre szánt haszonfát a gazdaság elszállíttassa az irtásra kijelölt területéről. Az erdőgondnok véleménye alapján állapították meg a haszonfák mennyiségét. Ha nem volt haszonfa az irtásra kijelölt területen, akkor a bérlő azonnal hozzáláthatott a fák kiirtásához és feltűzelhetette azokat. Abban az esetben, ha az erdőgondnok az uradalom részére értékesíteni akarta a fák egy részét, akkor vagy azonnal kivette a részét a területről, s az otthagytott fával a bérlő rendelkezett, vagy a bérlő kiirtotta a fákat és nem tűzelte fel, hanem egy évig a helyszínen hagyta az uradalom rendelkezésére bocsátva azt. Egy év után, amit az uradalom el nem vitetett, azt a bérlő feltűzelhetette.

A kiirtott fák esetében azt javasolták a bérlőknek, hogy saját érdekükben is az irtás helyén kell a fákat feltűzelni, mert csak úgy javítható a fáktól megtisztított terület minősége. Akkor lehetett eltekinteni a fák eltűzelésétől, illetve volt lehetőség a fák elszállítására, ha arra a miniszteri kirendeltség engedélyt adott. Abban az esetben, ha nem fák, hanem bokrok voltak egy adott területen, akkor azokat külön bejelentés nélkül is ki lehetett irtani és el lehetett tűzelni.

Az uradalomnak az erdőterületekről térképeket kellett készíttetnie, amelyeken a bérelt területek fával benőtt részei külön fel voltak tüntetve, valamint az 5 hold feletti területeket is külön bejelölték, hogy azok könnyen elkülöníthetők legyenek az 5 hold alatti bérelt területektől. Ilyen térképekkel rendelkezett az uradalmi erdészlet és az állami kerülok is, hogy minden bérlő tisztában lehessen, hogy az általa bérelt fával benőtt terület milyen kategóriához tartozik.

A kaszálókról és a legelőkről, valamint az aratás után legelőül használt szántóföldekről a legközelebbi patakhoz egy utat kellett kijelölni, amely közel esett a legelőterülethez. Ahol nem voltak utak, ott az erdőkből hasítottak ki marhajáró csapásokat 8 méter szélességben, amelyeket cövekkel vagy egyéb határjelekkel láttak el.²⁶ Amennyiben további utakra volt szükség, akkor azokat a miniszteri kirendeltség javaslatára az uradalmi igazgatóságnak kellett engedélyeznie. A bérlők az utak kijelölésével arra lettek kötelezve, hogy marháikat a megjelölt helyeken terelessék, s az erdő területére ne lépjenek.

A vaddisznók károkozása ellen a kalyibák készítésére és őrtüzek fenntartására a fát ingyen utalták ki. A bérlőknek jelentkeznie kellett az uradalmi erdőgondnoknál, ott egy

²⁴ Uo. f. 6.

²⁵ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 29., f. 1.

²⁶ Uo. f. 2.

olyan igazolást kapott, amely alapján az erdészet számára fát utalt ki. A hulladékfát minden engedély nélkül fel lehetett használni a vaddisznók elriasztására gyújtott tüzekhez.²⁷

Egán Ede a hegyvidéki akció kezdeti eredményeiről nyilvánosan 1898. november 2-án, a Szolyván megtartott végrehajtó bizottsági közgyűlésen számolt be. A közgyűlésen a földművelésügyi miniszter, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a szomszédos Ung, illetve Máramaros vármegyék, és a leginkább érdekelt Bereg vármegye képviselői vettek részt. A miniszteri kirendeltség vezetője beszámolt arról, hogy 12 660 hold területet vettek bérbe, amit 4132 gazdálkodónak adtak ki 1,25–4 forintnyi összegért.²⁸ Megjegyezte, hogy a szarvasmarhák részére a bérbe adott területek biztosították a kellő takarmányt. A szarvasmarha állomány nemesítése céljából hároméves részlettörlesztésre egy év alatt 600 üszőt osztottak ki. Tervbe vették a juh és a sertésenyésztés fellendítését, Erdélyből cigája és racka juhokat akartak hozatni. A hitel- és fogyasztási szövetkezetek kialakításának kezdeti viszonyairól, valamint a szolyvai faiskola létesítéséről is szó esett.

Az elért eredmények arra biztatták a gazdasági szakembert, hogy tovább folytassa a munkát és területileg kibővítsa az akció tevékenységét. A két megyére – Ungra és Máramarosra – azért esett a választása, mert a környezetből adódóan Bereg megye szolyvai járásához hasonló viszonyok uralkodtak. A földrajzi viszonyok mellett Egán még a gazdasági sürgősség mértékére is felhívta a figyelmet. Olyan viszonyok alakultak ki, hogy a helyi lakosság önerejéből képtelen volt anyagi helyzetét „kedvezőbbé tenni”.²⁹ A gazdasági szakember szerint a kedvezőtlen állapotokat a kivándorlás mértéke jelezte, ami Ung megyében különösen számottevő volt. Egán Ede a Bereg megyében jól működő módszereket – az állami bérlet kiterjesztését, az állattenyésztés fejlesztését, hitelintézmények létrehozását – ajánlotta az ungi és máramarosi állapotok megoldására. Az államsegély kiterjesztése a hegyvidéken lakó román és rutén lakosságot érintette leginkább.³⁰

A kincstári erdők kiterjedtsége a két vármegyében megfelelő lehetőséget nyújtott a havasi gazdálkodás kialakítására, valamint megkönnyítette a földek bérbeadását. A gazdasági szakember számított az erdészet munkatársaira, akik szakmai képességüknél fogva nagy segítséget nyújtottak a kirendeltségnek az akció lebonyolításában, ami jelentősen csökkentette a költségeket.

A bérbeadásoknál a kirendeltség elsődleges szempontja az volt, hogy a legszegényebb lakosok bérelhessenek földeket, úgy, hogy a kiadott területeket kizárólag a bérbevevő művelje meg. Pénzügyileg azt tartották szem előtt, hogy a kincstár által kifizetett hasznbér összege a kiadások után megtérüljön.

A kincstár által befektetett összegek megtérülése azonban az előre nem látható kiadások következtében (állatok elhullása, rossz időjárási viszonyok és az abból adódó rossz

²⁷ Uo. f. 3.

²⁸ Iratok 1956. 535–536. Egán Ede a földek bérbeadásáról fél évvel korábban, 1898. május 20-án is tudósított a Földművelésügyi Minisztériumnak írt beszámolójában. Még tavasszal, a vetés előtt igyekeztek a gazdálkodókat földhöz juttatni. Akkor 12 622 hold és 192 négyszögöl földet osztottak ki, ami alig volt kevesebb, mint amiről novemberben beszámolt (12 660 hold). A földhöz juttatott gazdálkodók számában viszont jelentős különbség adódott (2872, illetve 4132 kisbirtokos). Valószínűleg a közel 38 hold területet állami tulajdonból és legelőként adták bérbe – mivel az uradalomtól bérbe vett földterület változatlanul 12 622 kat. hold 192 négyszögölet tett ki –, a legelőket használó települések lakóit számolhatták hozzá a bérlők összlétszámához.

²⁹ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 28., f. 2.

³⁰ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 29., f. 3.

termés, ki nem fizetett bérleti díjak) nem térült meg. A hegyvidéki akció csak úgy tudott működni, hogy az állam jelentős pénzüsszeggel támogatta a gazdasági intézkedéseket. A Bereg vármegye területén 1897 novemberétől 1899. december 31-ig felmerült költségekről pontos nyilvántartást vezettek, amely szerint a kiadások mértéke jelentősen meghaladta a bevételek összegét.³¹

1900-ban az állam által bérbe vett földek már nem csak a munkács-szentmiklósi hitbizományi uradalomra terjedtek ki. Míg a hitbizománytól bérbe vett földek nagysága nem változott, addig az állam által bérelt földek összességében már 14 782 hold 482 négyszögölt tettek ki. 1901-ben már valamivel nagyobb, összesen 14 789 kat. hold 26 négyszögölt nagyságú földterület képezte a kirendeltség rendelkezésére álló állami bérletet, amelyért évente összesen 48 618 korona 48 fillér bért fizettek.³²

1901-ig hosszabb ideig tartó földbérletből szerződések alapján 38 községből 1890 gazda részesült. A legeltetést mintegy 400 gazda, az öt holdon felüli erdő- és legelőterületeket pedig mintegy 190 gazda vette igénybe. A havasokra 5636 szarvasmarhát, 18 lovat és 4220 juhot hajtottak fel. Két darab szarvasmarha vagy 10 darab juh után számolva egy gazdát, a havasi legeltetésben 3249 személy részesült. Ezáltal összesen 64 községben 5729 földműves részesült az állami földbérletek után juttatott kedvezményekben.³³

A Schönborn-féle hitbizományi uradalomtól az államkincstár által bérbe vett földeknek a lakossághoz juttatása képezte az akció programjának első részét, ami egyben az alapját jelentette minden további gazdasági tevékenységnek. Az állattartás újbóli és nagybani elterjesztését a hegyvidéken, valamint a hitelintézetek gazdaságfejlesztő szerepét csak úgy lehetett hosszabb távra tervezni, ha azoknak földdel rendelkező kisbirtokok állnak a háttérben.

³¹ Az 1897. évben (november-december) a kiadásokat az ügyviteli költségek jelentették, ami 12 479 korona 15 fillért tett ki. Az 1898-ik évben az ügyviteli költségek 97 091 korona 32 fillérré emelkedtek, amihez hozzájárultak még a beruházások 1700 korona értékben, összesen 98 791 korona 32 fillér összegben. Az 1898. évben a költségek 141 877 korona 6 fillérré emelkedtek, amiből az ügyvitel 125 397 korona 6 fillér, a beruházások 16 480 koronát jelentettek. Együttesen a kiadások 253 147 korona 53 fillért tettek ki, 234 967 korona 53 fillér ügyviteli és 18 180 korona beruházási költség megoszlásában. A bevételeket a havasi legelők, rétek, szántóföldek utáni készpénzbejövétel, valamint a leltári vagyon jelentette. 1897-ben a készpénzbevétel 1157 korona 54 fillér volt. 1898-ban 62 421 korona 46 fillér összeget jelentett (48 102 korona 78 fillér és 14 318 korona 68 fillér megoszlásban). 1899-ben a bevétel 82 407 korona 6 fillér volt, amiből a legelők, rétek, szántóföldek után bejött összeg 59 328 korona 18 fillér, a leltári vagyon 23 078 korona 98 fillér volt. A bevétel együttesen 145 986 korona 16 fillért tett ki, amiből a készpénzbevétel 108 588 korona 50 fillér, a leltári vagyon 37 397 korona 66 fillér volt. A hegyvidéki akció tiszta kiadása 1897-ben 11 321 korona 61 fillér, 1898-ban 36 369 korona 86 fillér, 1899-ben 59 469 korona 90 fillér volt, ami összesen a szűk három év alatt 107 161 korona 37 fillér tiszta kiadást jelentett az államnak. Az 1900. évben ez a kiadás 76 400 koronára mérséklődött. KTÁL F. 772., op. 1., od. zb. 71., f. 198.

³² Kazy József 1902-ben írott jelentésében (MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.) úgy tüntette fel, hogy az 1901. év végével 14 783 kat. hold 482 négyszögölt terület képezte a kirendeltség alá tartozó állami bérletet. Az 1904. évi jelentésében összeállított táblázatok alapján az 1900. évre vonatkozóan összesen 14 782 kat. hold 482 négyszögölt területet, az 1901. évre 14 789 kat. hold 26 négyszögölt földet tüntetett fel állami bérletnek. A kincstár által fizetett bérleti összegben is kisebb eltérés található (48 487 korona 48 fillér – 48 618 korona 48 fillér). A szövegben szereplő adatokat az 1904. évi jelentés táblázatai alapján közöltem. Kazy 1904. 16–17.

³³ MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.

A havasi legelők bárcázás útján történő hasznosítása

A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség a legelőket és havasi legelőket részint bárcázás útján,³⁴ részint pedig teljes egészében adta bérbe. A tervszerű havasi gazdálkodás meghonosítása végett a havasokon elterülő kincstári legelőket egyéni bérleti rendszer helyett elsősorban az ún. házi kezelés révén hasznosította. A bárca-rendszer bevezetésével gazdaságosan szerették volna kihasználni a havasi legelőket, hogy a lakosoknak – és a közösség jólétén keresztül az államnak is – minél nagyobb haszna származzon belőle. A legelők kibérlésével ellentétben a havasi legelőket nem osztották fel a gazdálkodók között külön-külön, hanem egy vagy – ritkábban – több falunak adták át közös használatra, de úgy, hogy a havasi legelők a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség gondozása, karbantartása és felügyelete alatt maradtak. Az állatok tulajdonosaira bizonyos mértékű használati költségek megtérítése hárult.

A hegyvidéki kirendeltség a Schönborn-féle hitbizományi uradalomtól 25 évre bérbe vett 5467 hold kiterjedésű beregi havasok gondozásával 1898-ban kezdte meg a havasi gazdálkodást.³⁵

Havasi gazdaságok

Egy havasi gazdaság alatt olyan nagyságú legelőterületet értettek, amely legalább 20, legfeljebb 250 szarvasmarha eltartására (amit csak kivételes esetekben lehetett meghaladni) elegendő mennyiségű fűvet termelt. Egy-egy gazdaságot a természetes határok, a hegygerincek zártak le. Minden gazdaság kialakításánál a környékbeli falvak állatállományát vették figyelembe, de elsősorban kisebb gazdaságok létrehozását javasolták. Azokra a helyekre terveztek nagyobb havasi gazdaságokat, ahová tejgazdaságok megszervezését tervezték.³⁶

Ahol jobb volt a fű minősége, ott lehetőség nyílt nagyobb gazdaság kialakítására, ahol viszont a havasokon rosszabb minőségű fű volt, ott kisebb gazdaságokat szerveztek meg, mivel a legelő ápolását, rendszeres trágyázását így sokkal belterjesebben tudták elvégezni. A legelőterületet jól felismerhető határjelekkel vagy kerítéssel különítették el.

A havasi legelők hasznosítása előtt meghatározták a legelő fűtermésének mennyiségét és marhabírását. A marhabírás azt az állatlétszámot jelentette, amennyit a legelő a rendszeres legeltetés mellett kifogástalan állapotban eltartott egy nyári évad alatt úgy, hogy a havas nem használódott el, valamint a jövő évi fűtermés sem károsodott.

A legelő marhabírását szénamennyiségben és fűben is meghatározták. Egy teljesen kifejtett, átlagban 440 kg súlyú szarvasmarha megfelelő táplálásához 12 kg szénára és 15 kg fűre volt szükség, mivel a legeltetés alatt a fűmennyiség 25 százalékát az állat eltaposta. Ezt a mennyiséget szorozták be a legelőnapok számával, és képezte a jószág szükségletét egy legeltetési évadra.³⁷

³⁴ Bárca: valamely pénzösszeg befizetését igazoló nyomtatvány. A bárca tartalmazta: a legelő nevét, számát, az évet, az állattulajdonos nevét, lakhelyét és a felhajtandó állatok számát. KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 16., f. 8.

³⁵ Kazy 1904. 24.

³⁶ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 44., f. 1.

³⁷ Uo.

Azt is figyelembe vették, hogy a nyers fű a szárítás alkalmával mintegy 50 százalékot veszít a súlyából, s egy átlagos jószág (a meghatározás szerint normáljószág) számára 15 kg széna 30 kg nyers fű táplálóértékével egyenlő.

A legelő marhaeltartási képességét normáljószágban, vagyis felnőtt szarvasmarhában kifejezve a következőképpen határozták meg: a fűtermés súlyát kat. holdanként, illetve annak a szénaértékét a legelő terményterületével szorozták, valamint 30-cal vagy 15-tel (a nyers fű, valamint a széna táplálóértékével) osztották.³⁸

Abban az esetben, amikor nem voltak megbízható tapasztalati adatok a fűtermés mennyiségére vonatkozóan, akkor félholdas próbaterületeket kellett kialakítani. A próbaterületeket a fűvirágzás kezdetén hozták létre, és abban az évben a legeltetés alól teljesen kivonták a területet.

A legelő marhabírást mindig csak normáljószágban határozták meg, ezért a különféle nemű és korú állatokat átszámították felnőtt szarvasmarhára megadott arányszámok szerint:

Darabszám	Állat	Normáljószág
1	tehén	1,00
1	tinó vagy tulok	0,80
1 két éven aluli borjú	0,50	
1	1 éven aluli borjú	0,25
1	bika vagy jármos ökör	1,00
1	juh, kos vagy ürü	0,20
1	bárány	0,10
1	öreg sertés	0,50
1	1 éven aluli sertés	0,25
1	csikós kanca	2,00
1	3 évnél idősebb ló	1,50
1	2-3 éves csikó	1,00
1	1 éves csikó	0,50
1 öszvér vagy szamár	1,00	

1. táblázat. Az állatok átszámítása normáljószágra.

Forrás: A Máramaros vármegyei kincstári havasok házi kezelésben – bárcázás útján – való hasznosításához.³⁹

Az arányszámok nemcsak a fűfogyasztás és a legelőoktatás, hanem a legeltetési bér, istállópenz és őrzési díj kiszámítására is alapul szolgáltak.

³⁸ Uo. f. 2.

³⁹ Uo.

Az állatokat faj, nem és kor szerint is elkülönítették. Egy önálló havasi gazdálkodást képező havásra csakis egynemű, -korú és -ivarú állatot hajtottak fel. A tejelő tehenek, növendékmарhák, ökrök, lovak számára külön havasokat kellett kijelölni. Az anyajuhokat, ürüket és bárányokat ugyanarra a havásra felhajthatták, de lehetőség szerint külön nyájakban kellett legeltetni őket.⁴⁰

A szarvasmarhák részére kijelölt havasokra az egyenletes fűtermelés kihasználása céljából a marhabírás 10 százalékáig lovakat is fel lehetett hajtani.

Egy évnél idősebb vagy rosszul herélt bikaborjúkat, méncsikókat és kecskéket nem hajthattak fel a havasokra. Sertéseket csak korlátozott számban és csak annyit, amennyi a tejhulladék elfogyasztására volt szükséges, valamint orrgyűrűt kellett viselniük.

A jó minőségű és közel fekvő havasokra teheneket, valamint növendék szarvasmarhákat, a gyengébb és távolabb fekvő részekre lovakat és ökröket hajtottak, a leggyengébb minőségű legelőket pedig a juhok részére tartották fenn.⁴¹

A havasokat a községeknek megfelelően marhaállományukat és igényeiket figyelembe véve osztották fel. Egy-egy havast – a legtöbb esetben – csak egy község használhatott, ezekre a saját állataikat más község állataival nem összekeverve hajtották fel. Erre azért volt szükség, mert a tehén és üszöcsordákhoz felhajtották a bikákat is, s azok takarmányvaló ellátása, gondozása és felügyelete a községek kötelessége volt.

Minden önálló havas két vagy három részre volt felosztva, amelyek nevet kaptak. A kisebb havasi legelőket egy résznek tekintették, és több rész alkotott egy önálló havasi gazdaságot. A különálló részeket lehetőleg egyenlően igyekeztek felosztani, azonban ez mindenütt nem volt lehetséges, s akkor a természetes határokat vették alapul. A legelőrészek határait mindenütt jól láthatóan meg kellett jelölni.⁴²

Havasi rétek és legeltetés

Nagy figyelmet fordítottak az állandó szénakészletre, mivel kedvezőtlen időjárás esetén a havasokon a szarvasmarhák számára kevés volt a táplálék.

A szénát két helyről gyűjthették be: a jobb legelőterületekről vagy a havasi rétekről. A széna begyűjtését a legelőterületekről csak ideiglenes jelleggel ajánlották, mert a jó minőségű területek kivonása a legeltetés alól a gazdálkodás hátrányára válhatott. Sokkal előnyösebbnek tartották a havasi rétek megfelelő megművelését, mert kisebb területen is sok és jó minőségű szénát termelhettek.⁴³

A készletben tartott szénát minden állat után legfeljebb egy métermázsában állapították meg. Annak a mennyiségnek úgy a havasi idény kezdetekor, mint az idény végén kétszenlétnben kellett lennie. Meleg nyarakon csak a beteg állatok számára, valamint a váratlan havazások esetére kellett szénáról gondoskodni. Havasi rétek esetén minden felnőtt állat után legfeljebb 0,1 kat. holdat számítottak, nehogy a túlságosan nagy rétterület fenntartása miatt a legelőtől a kellesénél több trágyát vonjanak el. A réteknek használt területet állandó jellegű kerítéssel kellett körbevenni, és azokon tilos volt a legeltetés.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. f. 3.

Ősszel, a havas elhagyásakor, a rétet félig érett istállótrágyával vékonyan be kellett teríteni, amelyet tavasszal, mikor már megszállt, gondosan elgereblyéltek. Nyáron a rét gondozása a szarvasmarha által nem kedvelt fűfajták irtásából, a magérés előtti kivagdálásukból, esetleg mesterséges öntözésükéből állt.

A kaszálásnak mindenkor a füvek virágzásakor kellett megtörténnie, a szénát pedig alacsony, házfedélhez hasonló rúdállványon szárították meg. A széna elhelyezésére, amennyiben az istállók vagy aklok padlásán nem lehetett elhelyezni, fedett aborákat⁴⁴ kellett készíteni, ahol a szénát a nedvesség, a szarvasmarha és a vadállatok elől is védték.

A havasi évad időszakát az időjáráshoz alkalmazkodva állapították meg, legkorábban június 1-jén kezdődött és legkésőbb szeptember 30-ig tartott. A határidő előtt és után a havasokon tartózkodni szigorúan tilos volt.⁴⁵

Pontosan meghatározták a havasi legeltetés időtartamát. Az egymás melletti kettős felosztású legelőterületeken a legeltetés a melegebb részen, és lehetőleg a pászta⁴⁶ 20 napon keresztül tarthatott. A határidő letelte után kizárólag a második legelőrészen 30 napig folyt. Ezután mintegy 30-37 napig szintén az első legelőrészen tartott a legeltetés, majd a második terület következett 20-28 napig, egészen a lehajtásig.

A hármas legelőrészeknél a legeltetés az alsó tanya melletti legelőn kezdődött, és a pászta⁴⁶ 20 napig tartott. Azután a felső tanya melletti melegebb fekvésű rész következett 30 napos időtartammal. Végül újra az alsó tanya melletti legelőre került sor 15-22 napon át egészen a lehajtásig.

Négyes felosztásnál az első részben 20 napig, a felette fekvő második és harmadik részben 60-70 napig felváltva, s a negyedik részben 20-25 napig tarthatott a legeltetés. Az első részben a legeltetés után, a negyedikben a legeltetés előtt a fűvet szénagyűjtés céljából le lehetett kaszálni.⁴⁷

A megszabott legeltetési időszakokat csak az egyenlő minőségű és területű legelőrészek felosztása mellett lehetett pontosan betartani. Azonban, ha a természetes határok miatt az egyes legelőterületek jelentősen eltértek egymástól, valamint, ha a legelők minőségileg lényegesen különböztek, akkor a megszabott sorrendet és a legelőrészek legeltetési tartalmát a helyi viszonyoknak megfelelően módosítani lehetett. Szükség esetén a legelők részben vagy akár teljesen kivonhatóak voltak a legeltetés alól.⁴⁸

A legeltetési évad alatt a legelő állapotát állandóan meg kellett figyelni, és ha az időjárás vagy a fűtermés mennyisége miatt a legeltetés időtartamát módosítani kellett, akkor azt helyben lehetett megfelelően szabályozni. Az eltérést az általános szabályzattól kellően meg kellett fontolni, ami lehetőleg 5-10 naptól nagyobb nem lehetett.

A megszabott használati időtartamon kívül azt az elvet kellett figyelembe venni, hogy a legelő egyenletes kihasználása céljából a teheneket két egymást követő napon ugyanarra a területre ne hajtsák ki. Különösen arra kellett ügyelni, hogy a ki- és behajtásnál a szarvasmarha mindig más úton járjon a tanya környékén. Nedves időjárás esetén a szárazabb, szárazságkor pedig a nedves legelőrészek voltak használatosak.

⁴⁴ Abora: mozgatható tetejű, fedett szénatároló.

⁴⁵ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 44., f. 4.

⁴⁶ Pászta: mezőgazdasági terület munkába vett sávja. Itt: legelőrészt.

⁴⁷ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 44., f. 4.

⁴⁸ Uo.

Rendszeres pásztás legeltetésnél a szarvasmarhát a terület széle mellett hajtották fel, és úgy hajtották le, hogy a csorda fele mindig a még le nem legelt, fűvel benőtt részen járjon.

Havasi tanyák kialakítása

A havasi gazdaságok jó működése, a megfelelő legelőjavítás céljából, az állatok elegendő táplálékhoz juttatása érdekében istállókat és havasi tanyákat kellett kialakítani, hogy rossz idő esetén valamilyen védelmet kapjanak és pihenhessenek. Azt tartották volna ideálisnak, ha a havasi gazdaság minden kialakított részegységében egy tanyát rendeznek be. Mivel azonban a havasi tanyákat rövid ideig használták, felszerelésük is költséges volt, így elegendőnek tartották azokat minden részegység határánál létrehozni, azaz két részre egy tanyát kialakítani.⁴⁹

A tanyahelyek létrehozására legalkalmasabbnak vélték a főgerincek alatti széltől védett lankás hegyormokat, fennsíkokat és völgykatlanokat, ha azoknak a talaja száraz volt, illetve, ha a közelben ivóvizet lehetett találni vagy odavezetni. Mocsaras helyeken és völgyekben tanyák kialakítását nem javasolták, mivel ott járványok keletkezhetnek.

A havasi tanyán lennie kellett az összes marha befogadására elegendő, hídlással megépített istállónak, akolnak, karámnak, a beteg állatok részére külön istállónak, a személyzet részére alkalmas lakóháznak, esetleg tejgazdaságra alkalmas helyiségnek, sertésólnak, bővizű itatóvályúnak. Az istálló kiegészítő részét képezte a szekérrel is megközelíthető trágyagödör.

A tanyákon minden felnőtt szarvasmarhára, illetve normáljószágra az istállóban 1,75 m² fekhelyterület és 0,2 méter hosszúságú itatóvályút számítottak. Az istállók belső részét legalább 6 méter szélesre és 2 méter magasra kellett kialakítani. Az aklokat, karámkat és betegistállókat a helyi viszonyoknak megfelelően építették meg.⁵⁰

A Szkalánka-, Horiscse-, Hukliva- és Plaj-havasokon⁵¹ emelték az első épületeket, mindegyiken egy-egy istállót és lakóházat, összesen nyolc épületet. Az építkezésben Zürcher Herzog szaploncai gazdálkodó és állami bérlő birtokán emelt épületeket tekintették mintának.⁵²

⁴⁹ Uo. f. 3.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A havasok Volóc környékén találhatóak: Szkalánka – a Borzsa-havasok legmagasabb csúcsától (Plaj) nyugatra; Horiscse (a szövegben Hrobiscse szerepel, ami valószínűleg elírás lehet) – Jalova (Jávor, Ялове) falutól északnyugatra; Hukliva – az azonos nevű falu (Zúgó, Гукливиї) közelében; Plaj – a Borzsa-havasok legmagasabb csúcsa (1334 méter), Volóctól délre.

⁵² Egán Ede Szolyván 1898. december 18-án szerződést kötött Demján Szimkó felsővercekei ácsmesterrel és Vizinger József várpalánkai kőművessel, hogy a havasokon a munkálatokat 1899. május 25-ig elvégzik. Az istállóknak 51 méter 40 cm hosszúnak, 9 méter 40 cm szélesnek és 2 méter magasnak kellett lenniük. Három havason a lakóház hosszúsága és szélessége 7 méter 40 cm volt. A falak vastagságának mindenütt – az istállóknál és a lakóépületeknél egyaránt – 70 cm-nek kellett lennie. A lakóépületekben alul a gulyáslak, felül a tisztalak helyezkedett el. Az alsó rész magassága 2 méter, a felsőé 2 méter 50 cm volt. A Szkalánka-havason a ház hosszúsága és szélessége 5 méter 40 cm volt. A belmagassága megegyezett a többi havason emelt épületével. Az építkezések kezdetén kőalapra kőfalakat (belülről deszkabéleléssel) szándékoztak emelni. Később azonban Demján Szimkó ácsmester javaslatára – az építkezés olcsóbbá tétele és egyben munkája értékének növelése érdekében – a kő alapzatra fából készítettek falakat. A javaslat valóban jelentős

A kincstári birtokokon át a havasokra vezető utaknak a kijelöléséről, karbantartásáról vagy létesítéséről a kincstárnak kellett gondoskodnia.

Állategészségügyi okokból, a járványok megelőzése érdekében előírták az itatóhelyek kialakítását. A tanyán kívül minden fordulóban itatóhelynek kellett lennie, a delelőhelyek közelében többnek is. Figyelembe kellett venni, hogy az állatok a vályút fel ne döntsék, abba bele ne mászhassanak, a környékét sárrá ne tapossák. Közvetlenül a szarvasmarhák patakából itatását nem javasolták, mivel a szomszagos állatok felzavarják a vizet, és nem jutnak tiszta vízhez.

Tavasszal, ősszel és esős időjárás esetén éjjelre a havasokon levő szarvasmarhát mindig istállóban, akolban vagy karámokban tartották, csak nappal hajtották ki a legelőre. Tartós szárazságkor vagy meleg időben éjjel is a legelőn hagyhatták, de csak akkor, ha nem voltak vadállatok a környéken. A fejős és növendék állatokra fokozottabban kellett figyelni, de a meddő állatok kint éjszakázhattak.

A legelő egyenletes trágyázása érdekében a havasok magasabban fekvő, szélvédett száraz helyeit kellett választani a szabadban történő éjszakázásra, ahonnan az esővíz a trágyát a mélyebben fekvő részekre is lemosta. Ugyanazon a helyen hét naptól tovább éjszakázni tilos volt.⁵³

Késői vagy korai havazások, tartós esőzések és zivatarok esetén a szarvasmarhát a legelőn tartani egyáltalán nem lehetett, vagy esetleg addig, amíg jól nem laktak. Ilyen időjárási viszonyok alatt a készletben levő szénából kellett pótolni a szükséges táplálékot. A fejős tehenekre ebben az esetben is nagyobb figyelmet kellett fordítani, de a növendék vagy meddő állatok csak fölös szénakészlet felhalmozása vagy szükség esetén kaphattak enni az istállóban.

Ha a szénakészlet lehetővé tette, akkor kora tavasszal és késő ősszel a legelőre történő kihajtás előtt ajánlatos volt az összes állatnak egy kevés szénát adni, nehogy a nedvdús, deres fűvet az éhes állatok túlságosan mohón egyék, s azért bél- és emésztési bajaik legyenek. A beteg és gyenge állatokat a betegistállóban kellett etetni, amire széna hiányában a frissen kaszált fű is megfelelt.

Almot a havasi szarvasmarha csak kivételes esetben kaphatott, mivel a szükséges anyag a legtöbb havason hiányzott. A célszerűen, hídlással berendezett istállóban az állatok az alom hiányát könnyen elviselték, ha azonban az alomnak való a havasokon beszerezhető volt, azt az állatok pihenése és a trágya mennyiségének növelése szempontjából be kellett szerezni. Megfelelő alomnak tartották a havasokon levő nedves helyek és hegyi lápok sásos füveit, amelyet az állatok sem frissen lekasálva, sem szénának megszáritva nem esznek meg, de kitűnő alomanyagként számított. Azok a területek, ha nem nagy kiterjedésűek voltak, akkor növelték a havasok értékét, illetve lecsapolásuktól is eltekintettek, mivel az almozás folytán a trágya minősége is javult.

Az alomnak használt fűvet mindig megérés előtt kellett kaszálni, nehogy a csíráképes magvak a trágyával a legelőre széthordva a fűtermés minőségét rontsák.⁵⁴

megtakarítást eredményezett, az előirányzott 2000 forintból csak 850-et használtak fel. A havasi építkezések összes költségét 10 043 forintra tervezték. KTÁL F. 772., op. 1., od. zb. 88., f. 9–10, 19.

⁵³ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 44., f. 3.

⁵⁴ Uo. f. 5.

A havasok karbantartása

A havasokon szétszórtan fekvő köveket a termékeny terület növelése és a legelő javítása érdekében a legelő terméketlenebb helyein 2 méter átmérőjű, valamint 1 méter magas halmokba kellett összerakni kőfal mintájára.

A kövek összerakása a pásztorok feladata volt, akik ezért a munkáért halmonként bizonyos (nem meghatározott) díjazásban részesültek. A felhalmozott köveket az építkezésekhez, határok megjelöléséhez, gödrök kitöltéséhez használták fel.⁵⁵

Ahol az érvényben levő gazdasági üzemtervek nem engedélyezték a legeltetést a havasi térség alatt közvetlenül elterülő erdőben, ott a havasokat el kellett keríteni. Abban az esetben viszont, ha a havasi legelő alatti erdőben az üzemtervek szerint a legeltetés engedélyezett volt, akkor az erdőterületet legeltetés céljából időről-időre a havashoz csatolták, s azt más legeltetés céljára nem adhatták ki. Több havas alján elterülő, összefüggő és legeltethető erdőt természetes határokkal osztottak fel. Azokon a helyeken csakis a havasi legelőidőszak alatt lehetett legeltetni.⁵⁶

Az erdő megjelölt határa felett a havas területén lévő bokrokra, egyedülálló fákra, facsoportokra és erdőfoltokra vigyázni kellett. Bekerítésüket lehetőség szerint javasolták, mivel a havasi gazdálkodásban, a legelőterület megfelelő karbantartásában és a talaj megvédésében fontos szerepet játszottak.

Ahol a földcsuszamlás veszélye nem állt fenn, engedélyezték a bokros területek kiirtását lejtő és szél irányára merőlegesen, 10 méter széles váltakozó pásztákban. Magas fennsíkron vagy lapos hegygerinceken a bokros területek az uralkodó szélirányra merőlegesen, kisebb-nagyobb csoportok kivételével tarra vághatóak voltak.

A havasi erdőfoltok használatát tiltották. Azokból kidőlt vagy kiszáradt fa kivételével csak olyan fákat lehetett korlátozott számban a talajtól két méter magasságig felnyesni, illetve kivágni, amelyet az erdőgondnokság kijelölt. A fatenyészettel borított havas részekbe csak akkor lehetett szarvasmarhát behajtani, ha az állatokat veszély fenyegette vagy hirtelen elromlott az idő. Ezeken a helyeken a legeltetés tilos volt.

A tanyák környékén és legelőkön, ahol kevés fa volt, a meglévő fákat, facsoportokat és bokrokat védeni kellett, szükség esetén azokat bekeríthették. Ahol pedig hiányoztak, ott a védelmi intézkedések betartása mellett telepítésüket ajánlották. Ültetni bármilyen fát lehetett, de védőfának különösen a vörösfenyőt és a hegyi juhart találták alkalmasnak.

Azokat a területeket, ahol fennállt a földcsuszamlás veszélye, elsősorban a nedves helyeket, ki kellett vonni a legeltetés alól. A havas területén fát vágni csakis az erdőiszt engedélyével és kijelölése mellett lehetett. Az engedély nélküli favágás erdőkihágást jelentett.⁵⁷

A legelőn előforduló gyomokat és az állatok által nem kedvelt fűfajtákat megérés előtt le kellett kaszálni. Ezért a havasi személyzet felett, s a munkáért külön jutalomban részesültek. A pásztorokat a gyomok kiirtása végett keskeny, ék alakú ásókkal szerelték fel. A

⁵⁵ Uo. f. 3.

⁵⁶ Uo. f. 6.

⁵⁷ Uo.

hangyabolyokat, vakondtúrásokat szét kellett dobálni, és a kopár helyeket gyepféglákkal kellett elfedni.⁵⁸

A megfelelő és rendszeres trágyázás elvégzésére minden havason legalább egy, a nagyobb havasokon 50 darab normáljószág után egy külön alkalmazottat, az ún. tanyást (tanyalegényt) kellett felfogadni, akinek munkája teljesítése céljából kapnia kellett egy alacsony kerek taligát és a vontatáshoz szükséges vonóállatot teljes felszereléssel. A tanyás kötelessége volt az istállókat, aklokat, karámokat minden reggel gondosan kitakarítani, az összegyűlt trágyát a tartókba elhelyezni. Az istállók kitisztítása után, ha almot nem használtak, a trágyát naponta kihordták és szétterítették. Amennyiben használtak almot, akkor a tartókba rétegesen elhelyezték a trágyát, s annak átérése után – 14-20 nap múlva – hordták ki a legelőre. Száraz időben a rétegesen felrakott trágyát naponta meg kellett öntözni. A tanyák elhagyásakor az összes trágyát ki kellett hordani, s a tartóknak üresen kellett maradni. Ugyancsak a tanyás kötelessége volt a delelő és éjjeli pihenőhelyeken a trágyát összegyűjteni, valamint a kijelölt helyre elszállítani.⁵⁹

A legelőrészek használata után a tanyás vezetése alatt a pásztorok bejárták a területet, a trágyalepényeket gereblyével elegyengették. Ez a munka a pásztoroknak is kötelessége volt. A rendszeres trágyázásért a tanyás volt felelős, valamint ő felügyelte, hogy a havasokon túltrágyázott hely ne legyen, mivel az rontotta a legelő minőségét.

A havas egész területét minden öt évben egyszer meg kellett trágyázni. A területek sorrendjét a helyi viszonyok figyelembevételével a havast kezelő erdőtiszt állapította meg. A trágyázás a legsoványabb részekben kezdődött, és fokozatosan haladva az utolsó legelő-rész után ugyanarra a helyre tértek vissza. A széthordás megkönnyítésére a tanyáktól kiindulva utakat jelöltek ki, de csak a nehezen járható részekben, meredek lejtőkön vagy ingoványos talajon, mivel könnyű taligával a lankásabb részekben bármilyen irányba haladhattak.

A régi tanyahelyeken felhalmozott trágya a legelő műtermésének javításához szintén felhasználható volt. Ugyancsak javította a műtermést a havasokon előforduló zsombékok iszapos földje, amit a kopár és köves részekben terítettek szét.⁶⁰

Állami és tulajdonosi kötelezettségek

A nagyobb szabású talajjavításokra, talajkötésekre, vízellátásra, lecsapolásra, öntözésre, istálló-, ház- vagy útépitésre vonatkozó javaslatokat szolgálati úton lehetett beterjeszteni, és az építkezésekről az illetékes hatóság intézkedett.

A havasi legelőterületekre – a helytől függően változó fűbér miatt – külön szerződések vonatkoztak, amelyről a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség vezetője megküldött egy példányt a földművelésügyi miniszternek. A fizetési határidő július 15-re és október 1-jére esett.⁶¹

A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség felügyelete alá tartozó havasok használati díját (a legeltetési bér, a pásztor fizetése, istállóbér és kezelési költség együttesen) a bárcák

⁵⁸ Uo. f. 3.

⁵⁹ Uo. f. 6.

⁶⁰ Uo. f. 7.

⁶¹ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 29., f. 1.

alapján szedték be. A befizetett összeget egy normáljószág után, azaz egy felnőtt szarvasmarha után állapították meg.

Az összeget a legeltetési időszakban két egyenlő részben fizethették be, amiért a községi bírók feleltek. Minden község, illetve havasi legelő esetében megállapították a fizetési határidőket. Amennyiben a bérlők nem tartották be a határidőt, akkor peres úton, bírósági végzést követően hajtották be az elmaradt béreket. A kirendeltség megbízottjának jogában állt – a hatósági beavatkozás mellőzésével – a felhajtott állatállományból lefoglalni annyi állatot, amennyi értéke fedezte a tartozást.⁶²

Megállapították a felhajtható állatok számát is, amiért szintén a községi előljárók feleltek. Mivel a pontos befizetésért felelősséget vállaltak, azért legeltetési kedvezményt kaptak: bizonyos számú állatot ingyen legeltethettek. Abban az esetben viszont, ha nem hajtották fel a megfelelő állatlétszámot a havasi legelőkre, akkor elveszítették ingyenes legeltetési jogukat.

A bérlőknek akkor is ki kellett fizetni a legelőbért, ha az állatok a legeltetési időben a rossz időjárás miatt leszorultak a havasi legelőkről, illetve nem követelhetek más legelőt állataik számára. A bérlőknek kártérítést kellett fizetniük, ha fel- vagy lehajtáskor a jószágok idegen tulajdonosok földjén vagy erdejében kárt tettek.⁶³

A befizetett összegek ellenében a kincstár fizetett minden, havasokhoz tartozó berendezést, karbantartást, beleértve a gazdálkodás szempontjából fontos havasi utak fenntartását és újak létesítését, valamint a pásztorok és más alkalmazottak bérét.

A helyi érdekek figyelembevételével a kincstári havasok közül a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség helyi megbízottján keresztül olyan havasokat jelöltek ki a környékbeli községek számára, amelyek állataik ellátására szükségesek voltak. Az állatokat nem, ivar és kor szerint legeltették.

A kincstárral kötött megállapodást, a havasok marhabírását, egy normáljószág után fizetett összeg nagyságát minden év január 1-ig ki kellett hirdetni a községekben, valamint azt a napot is, amikor az erdőigazgatóság és a miniszteri kirendeltség megbízottja az állatok összeírása végett a községekben megjelent. Az állatösszeírásokat március 15-ig kellett elvégezni.⁶⁴

A községek előljárói ennek érdekében gyűlést hívtak össze, a lakosságot tájékoztatták, és megválasztották az állatok összeírásánál közreműködő négy férfit. Figyelmeztették az állatok tulajdonosait arra a kitűzött határidőre, amikor személyesen vagy megbízottaik által bejelenthetik az állatokat. Az összeírás alkalmával a kincstári szarvasmarhát legeltetni kívánó birtokosok az összes lábasjószágukat kötelesek voltak állatnemek szerint bejelenteni és összeírtni.

Az összeírásra kitűzött határidő alatt az erdőigazgatóság megbízottja, a hegyvidéki kirendeltség helyi megbízottja, a községi előljáróság és az állattulajdonosok képviselői a jelentkezőket külön íven, a jelentkezés sorrendjében jegyzékbe vették annak figyelembevételével, hogy bizonyos havasokra csak olyan fajtájú, nemű és korú állatokat hajthattak fel, amelyeket az erdőigazgatóság és a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség már korábban kijelölt. Amennyiben a bejelentéseket követően a havas marhabírásától nagyobb legelőre volt szükség, akkor a többlet állatállományt a többi, még nem túlterhelt havas között

⁶² KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 16., f. 7.

⁶³ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 44., f. 7.

⁶⁴ Uo.

osztották szét. Ha általános volt a túlgyezés, akkor a kihajtható állatok számát a meghatározottra kellett csökkenteni. Elsősorban az üzletszerű állattartással foglalkozók állatait utasították vissza részben vagy teljesen. Ezt követően a legtöbb állatot bejelentett földművesek állatainak legeltetését korlátozták, amennyiben a megszabott marhabírás felül voltak. Egyenlőség esetén sorshúzással döntöttek arról, kinek a szarvasmarháját törlik a bejelentésből.⁶⁵

Akik az állami akcióval szemben ellenállást tanúsítottak vagy közönyösek voltak, akár önként, akár rábeszélésre tették, azok állatait mindenképpen törölték a jegyzékből.

A bejelentkezési ívek lezárása után utójelentkezéseket csak akkor lehetett elfogadni, ha a felvett állattulajdonosok közül valaki visszamondta a legeltetést vagy a megüresedett helyet már újból be lehetett tölteni. Abban az esetben, ha valamelyik havasra a meghatározott állatállománytól kevesebbet jelentettek be, akkor az erdőigazgatóság és a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség helyi megbízottjának hozzájárulásával más községből is terelhettek oda állatokat. A bejelentésekről részletes jegyzőkönyvet vezettek, amit az erdőigazgatóság, a miniszteri kirendeltség megbízottjai, a községi előjáróság és a gazdák képviselői írtak alá. Ha nyolc napon belül nem érkezett panasz, akkor a jegyzőkönyveket és a bejelentkezési íveket az erdőigazgatóság jóváhagyta. A felmerült panaszok elbírálására a miniszteri kirendeltség véleményének meghallgatásával az erdőigazgatóság volt illetékes, amely minden összeírással kapcsolatos ügyben határozott. Amennyiben az erdőigazgatóság és a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség között nézetkülönbségek adódtak, akkor az ügy a földművelésügyi miniszter elé került.

A jóváhagyott bejelentési íveket, amelyeken feltüntették az állatok fajtáját, nemét, korát és számát, a községi előjáróságnak elküldték, és a községben legkésőbb április 1-ig kihirdették.⁶⁶

Pontosan meghatározták a havasi személyzet létszámát. A havasokra felhajtott szarvasmarha őrzésére, gondozására és együttes használat esetén a fejéshez szükséges pásztorokat az állattulajdonosok választották meg. A kincstárnak csak jóváhagyási joga volt, amit az erdőigazgatóság és a hegyvidéki kirendeltség meghallgatásával gyakorolt.

Orvvadászok, iszákos vagy megbízhatatlan emberek, valamint olyanok, akik korábban munkájukat rosszul végezték, pásztorok vagy más havasi alkalmazottak nem lehettek. A megválasztott személyeknek munkásigazolvánnyal vagy cselédkönyvvel kellett rendelkezniük.

A havasokra felhajtható állatok tulajdonosai a községi előjáróság közreműködésével, szavazással választották meg a havasi személyzetet, és az erdőigazgatóság jóváhagyásával megegyeztek velük a díjazásban. A választás eredményét bejelentették az illetékes erdőgondnokságnak, amely jóváhagyás végett beterjesztette az erdőigazgatóságnak. A személyzetet jóváhagyás esetén megegyezés szerint felfogadta. A szerződést a községi előjáróság a személyzet munkásigazolványába vagy cselédkönyvébe bejegyeztette, s ezután beküldte az erdőgondnokságnak. A kincstár vagy a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség részéről esetlegesen felmerült kifogás esetén a személyzetet részben vagy teljes egészében újraválasztották.⁶⁷

⁶⁵ Uo. f. 8.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. f. 9.

A megválasztott egyénekért felelősséget anyagi és erkölcsi tekintetben egyaránt az állattulajdonosok viselték. A legeltetések következtében általuk elkövetett szabálysértések vagy bármilyen károk után kiszabott büntetésért, kártérítésért vagy bírságért felelősséggel tartoztak. Az állattartók a pásztorok bérét havasonként külön-külön állapították meg, amit havi részletekben a kincstár fizetett. Kiadásával a legeltetési idényben kizárólag a havast felügyelő erdőtiszt rendelkezett.

Azokat a személyeket, akik nem feleltek meg vagy engedetlenek voltak, az erdőtisztnek jogában állt megbírságot vagy elbocsátani. A megürült helyet ugyanúgy, ahogyan az előző munkás viszonylatában történt, választások révén lehetett betölteni.

A havasi személyzet létszámát úgy határozták meg, hogy minden önálló havasi gazdaság rendelkezett egy számadóval és egy kisbojtárral. A tanyást a kincstár alkalmazta, ezenkívül egy pásztor számítottak minden 15 normáljószág után, valamint 60-70 darab ökör, rideg- és növendékmarha után. Azonban mindig a helyi körülmények voltak az irányadók.⁶⁸

Azoknak a tulajdonosoknak, akik fejős állatot tartottak a havasokon, még a személyzet megválasztása előtt meg kellett határozniuk, hogy a tejhozamot miképpen fogják használni és a tejtermékeket értékesíteni. Nézeteltérés esetén, amennyiben nem tudtak megállapodni, a fejős állatok arányának számbavételével szavazás döntött az értékesítésről.

Tejhasználat és értékesítés tekintetében a tulajdonosoknak szabad rendelkezési joga volt, és arról maguk, saját költségükön gondoskodtak. Ha azonban a tejjgazdaságot szövetkezeti alapon szervezték meg, akkor a kincstár a hegyvidéki kirendeltség közreműködésével szakértő sajtimestert vagy juhászt alkalmazott, valamint a szükséges berendezések beszerzését támogatta. Az erre a célra felvett személyzet fizetését és a berendezés költségét állatonként elosztva, a legeltetési bárca kiváltásával egyidejűleg kellett befizetni. Azok a tejszövetkezetek, amelyek a királyi törvényszék által jóváhagyott alapszabállyal rendelkeztek, a költségeket a tejjövedelemből is kifizethették.

A szarvasmarhák felhajtása a havasokra

A szarvasmarhák felhajtásáról az időjárás figyelembevételével a havast kezelő erdőtiszt a községi előljárákkal egyetértésben határozott. Az időpontot 14 nappal korábban a községi előljárási bizottság kihirdette, és a felhajtás napjáig minden állattulajdonos köteles volt kiváltani a legeltetési bárcát. A bárcát névre szólóan állították ki, másra nem lehetett átruházni. A havasra felhajtott marhát más havason vagy községben levő állattal kicserélni nem volt szabad.⁶⁹

A felfogadott pásztorok a felhajtás előtt hat nappal kötelesek voltak az erdőtisztnél jelentkezni, attól kezdve annak rendelkezése alatt álltak, valamint a kapott rendeleteket, utasításokat kötelesek voltak pontosan betartani. A pásztorokat először a havasi tanyák rendbehozatala végett felküldték a havasra, ahol felhajtás napján átvették a gondozásukra bízott szarvasmarhát, amiért felelősséggel tartoztak az állatok tulajdonosainak.⁷⁰

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo.

A felhajtásról az állattulajdonosok maguk gondoskodtak. Határidő előtt és határidő után tilos volt állatokat felhajtani a havasra. A marhák felhajtására használható kincstári birtokokon átvezető utakat az erdőtiszt határozta meg, és csak arra lehetett felhajtani az állatokat.

A legeltetés folyamatát a kincstár szabályozta a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség által. Az állattulajdonosoknak abba semmilyen beleszólási joguk nem volt, azonban bármikor megsemmisíthették szarvasmarháikat és a gazdaságot. A havasi alkalmazottak is a kincstár szolgálatában és ellenőrzése alatt álltak, kötelesek voltak a megállapított szabályokhoz alkalmazkodni. A szarvasmarhában bármilyen okból bekövetkezett károkkért a kincstár felelősséget nem vállalt.

A havasokon legelő állatok részére szükséges sóról, zabról és korpáról az állattulajdonosoknak kellett gondoskodni.

A havasi évad alatt a szarvasmarhát az igazolt tulajdonos csak az erdőtiszt külön engedélyével vehette át.

Ősszel a felelős erdőtiszt a községi elöljáróval együtt szabta meg a havas elhagyásának és az állatok lehajtásának végső időpontját, azt nyolc nappal korábban kihirdette a falusi elöljárósággal az állattulajdonosok számára. A szarvasmarhát a birtokos igazolt megbízottjai részére átvételi elismervény ellenében adták át. A lehajtásra csak az erdőtiszt által kijelölt utak voltak használhatók. A megszabott határidőn túl tilos volt a havasokon szarvasmarhát tartani.

A havasok elhagyása előtt a pásztorok a havasi tanyákat, istállókat és a felszerelést kötelesek voltak rendbehozni, az erdőgondnokság megbízottjának átadni, valamint a trágyázást elvégezni.

Az erdőgondnokságok feladata volt az elhullott állatokról, a kényszervágások okairól, az elhullott állatok értékéről, a hús, bőr értékesítésének módjáról, a beszedett pénzösszegről havasonként elkülönítve pontos beszámolót készíteni, amit az erdőhatóságnak minden év október 15-ig kellett betérjeszteni.⁷¹

1901-ben a havasi legelők nagyobb részét Bereg megyében már bárcázás útján hasznosították. Amíg a korábbi években a legelőket bérbe adták, akkorra már csak a megye északkeleti részén, a galíciai határhoz közel fekvő havasi legelőket adták ki teljes egészében bérbe, ami a havasi legelőterületeknek mindössze a hatod részét képezte.⁷²

A havasi legeltetés a hegyvidéki gazdálkodás piacra való termelésének a kezdetét jelentette. A hegyvidéki akció elsődleges célja az emberek megélhetésének a biztosítása, az önálló gazdálkodás megszervezése volt. A legeltetett állatok tejtermékeinek a hasznosítása az állami felügyelet alatt álló havasokon azonban már kilépett a zártkörű gazdálkodás kereteiből.

Mivel a havasokra felhajtott állatok a legeltetési időben nem tértek haza, a megtermelt tejből sajtot vagy – ritkábban – vaját készítettek értékesítés céljából. A kapott pénzösszegeből egyrészt a termékeket elkészítő személyeket fizették, valamint biztosították az ehhez kapcsolódó munkálatok költségeit, másrészt a fennmaradt jövedelmet arányosan szétosztották a gazdák között. Az állattartók számára a havasi legeltetés ezáltal nemcsak

⁷¹ Uo. f. 10.

⁷² MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.

kiadást jelentett, hanem anyagi juttatásban is részesültek azon túl, hogy állataik megfelelő ellátást kaptak.

Gazdasági akciók Magyarország hegyvidéki régióiban

Az 1897-ben megkezdődött hegyvidéki akciót az 1902-ben elindított székelyföldi akció követte. Az akkori miniszterelnök, Széll Kálmán (1899–1903) pénzügyi támogatásban részesítette a gazdasági programokat. Állami támogatásként a székelyföldi gazdák segítségével 38 000 koronát, gazdasági egyesületek létrehozására 70 000 koronát utaltak ki, ami az alapját képezte a gazdasági programnak. A Földművelésügyi Minisztérium 1902. május 1-i rendelete alapján nevezték ki Sándor Jánost székely kormánybiztosnak. A kormánybiztossághoz beosztott miniszteri alkalmazott, dr. Koós Mihály kiküldetése előtt Munkácson tanulmányozta a hegyvidéki kirendeltség ügymenetét és addigi eredményeit. A székelyföldi akció kialakítása, szervezeti és működési szabályzatának kidolgozása szempontjából a hegyvidéki kirendeltség mintát jelentett. A későbbiekben is előfordult, hogy Marosvásárhelyről tapasztalatszerzés miatt Munkácsra utaztak.⁷³

A kirendeltségek szabályzatának a kidolgozásában is példaként szolgált *A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség helyi megbízottainak teendőiről szóló szabályzat*.⁷⁴ Az egységes szervezeti és működési szabályzatot 1913-ban dolgozták ki.

A hivatal élén a miniszter által kinevezett tisztviselő állt, aki a kirendeltség személyzetének, valamint a hatáskörébe utalt hivatalok, intézetek vezetőinek és az önálló működésre jogosított hivatali közegeknek is a főnöke volt. Ő volt felelős a kirendeltség összes teendőinek pontos és helyes ellátásáért.

Ügyszintén a miniszter nevezte ki az állandó helyettest, aki a kirendeltség vezetőjének a távollétében vagy akadályoztatása esetén hatáskörében ugyanolyan felelősséggel önállóan intézkedhetett, de főnöke bizonyos esetekben az intézkedést fenntarthatta magának. Ha állandó helyettes nem volt kijelölve, akkor is időről-időre a miniszter nevezett ki helyettest. A kirendeltségek kellő gazdasági szakképzettséggel rendelkező személyzetét szintén a miniszter nevezte ki.

A miniszteri kirendeltségek bevételeit és kiadásait a házipénztárban rögzítették, a pénztárnoki és ellenőri feladatokat két tisztviselő látta el. A pénztári és számviteli utasítás szabályozta a pénztár kezelését és a teendők ellátását. A minisztérium által évenként jóváhagyott költségvetés biztosította a kiadások fedezését, de csak a működési tervzetben és a kiadott rendeletekben megállapított célokra. A megszabott összegek keretén belül gazdálkodhattak, vezetőik teljes anyagi felelőssége mellett.⁷⁵

A kezdetekben az akciók ügyeit Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a minisztériumon belül az Elnöki Osztályhoz sorolta, amelynek élén Balogh Vilmos miniszteri tanácsos állt. Az ágazati kérdésekkel a megfelelő szakosztályok foglalkoztak. Darányi lemondása után Tallián Bélát nevezték ki földművelésügyi miniszternek, aki 1903. november 5-ei rendeletével létrehozta a kizárólag kirendeltségi ügyekkel foglalkozó IX. főosztályt, amely élére Balogh Vilmost nevezte ki. A politikai válságok után 1906-ban, Darányi

⁷³ Balaton 2004. 45–49.

⁷⁴ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 8., f. 1–8.

⁷⁵ Balaton 2004. 42–43.

Ignác második minisztersége alatt kezdtek ismét komolyabban foglalkozni a kirendeltségek ügyeivel. 1907-ben a IX. főosztályt több ügyosztályra osztották, 1908-tól a IX/A/1 ügyosztály irányította a hegyvidéki és székelyföldi, 1910-tól a felvidéki akció ügyeit. Elkezdődött a területi kiterjesztésük. 1908-ban Zsolnán megszervezték a felvidéki kirendeltséget Árva, Trencsén és Liptó megyékre kiterjedően, 1911-től Zólyom, 1913-tól Bars-Gömör-Kishont és Turóc vármegye is hozzátartozott; 1909-ben a székelyföldi akciót bővítették Kolozs, Szilágy és Alsó-Fehér megye 58 községével erdélyrészi gazdasági akció néven. Tisza István kormányában Serényi Béla minisztersége (1910–1913) idején több megyében szerveztek kirendeltségeket, amelyek szakhatóságokká fejlődtek és a feladatkörük is bővült, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva minisztériumi programok végrehajtását valósították meg. 1913-ban Serényi a szakszolgálatokat közvetlen hatósága alá helyezte és átszervezték a kirendeltségeket. A kirendeltségek 1913-tól az állami közigazgatás egyfajta középfokú szervezeteként működtek, igaz, az adminisztráció teljes átalakítására nem került sor. A kirendeltségek alá tartoztak a Földművelésügyi Minisztérium külső hivatalai és szakközegei, kapcsolatot a minisztériummal a kirendeltségen keresztül tartottak, csak sürgős esetben kaptak a tárcától közvetlen utasításokat. A kirendeltségek a tisztviselőket és hivatalos közegeket saját hatáskörükön túl az intézkedések és rendeletek végrehajtása során igénybe vehették. Az egyes intézkedések végrehajtását akkor kellett a kirendeltségi személyzetnek elvégeznie, ha azokat a közigazgatási hatóságok vagy társadalmi szervezetek nem végezték el.⁷⁶

1914-ben a temesvári kirendeltséget megszüntették, körzetét a kolozsvárihoz csatolták. A költségvetés felszabadult pénzkeretével a Földművelési Minisztérium a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség mintájára Eperjes központtal megszervezte egy újabb kirendeltség felállítását. A feladattal az 1908-tól a Hegyvidéki Minisztériumi Kirendeltség élén álló Berzeviczy Zsigmondot, korábbi gazdasági főfelügyelőt bízták meg. Az új kirendeltséghez tartozott Gömör-Kishont, illetve korábban a hegyvidéki kirendeltséghez tartozó Sáros, Szepes és Zemplén megyék területe.⁷⁷

Az eperjesi kirendeltség hivatali épületének megvásárlása céljából 1914. február 7-én Berzeviczy Zsigmond szerződést kötött Eperjesen a háztulajdonosokkal, báró Ghillány Lászlóval és feleségével, Meliorisz Lenkével. A szerződés alapján a haszonbérleti szerződést a ház kezelője, Kovalszky Ágoston, eperjesi lakos írta alá. A haszonbérleti szerződés is az ő nevére volt kiállítva, valószínűleg ő képviselte a háztulajdonosokat. A szerződés 1914. május 1-jétől 1926. április 30-ig terjedt volna.⁷⁸

Az épület az ún. Szentandrásy-féle alapítványi ház volt, ami a Fő utca 49. szám alatt szerepelt, annak az Árok utcára néző első és második emeleti részét kapta meg a kirendeltség. Az épületben hivatali vendégszoba volt, de külön lakást addig még nem sikerült szerezni a kirendeltség vezetőjének.

A hivatal bútorzatát az akkor megszűnő temesvári kirendeltségről vitték át Eperjesre, amiről 1914. március 20-án intézkedtek, s azt 1914. április 16-án adták fel a vasútra.⁷⁹

⁷⁶ Uo. 40–42.

⁷⁷ Uo. 43.

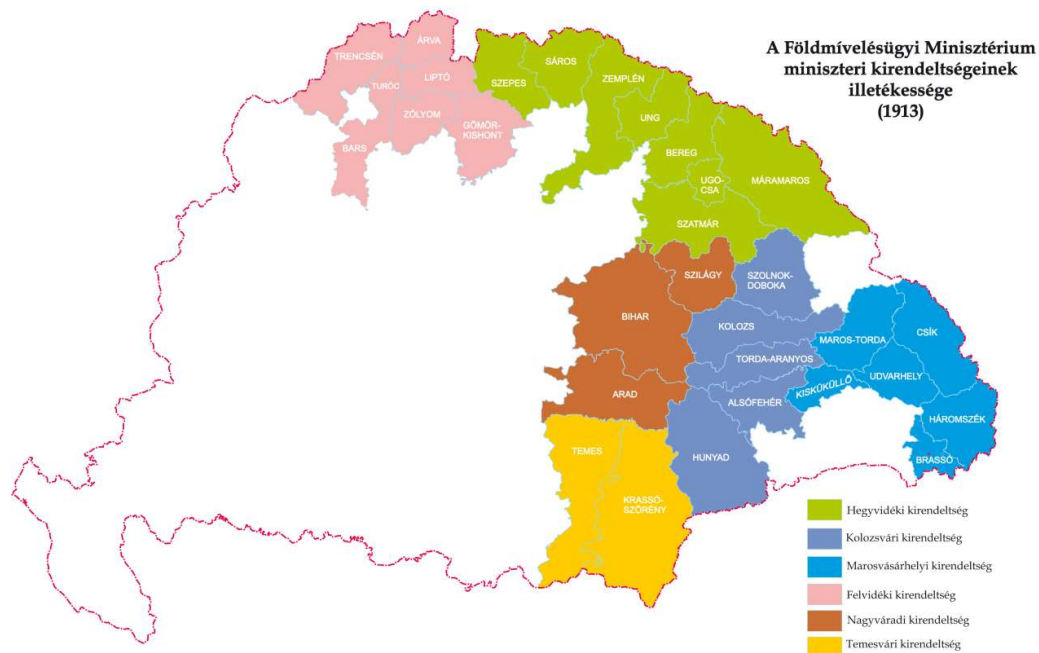
⁷⁸ MNL OL K 536. 1913. november 14. – 1914. április 16. Az épület az 1416. számú telekjegyzőkönyvi, 108 és 109. helyrajzi és 322–323. régi / 49. új összeírási számmal szerepelt.

⁷⁹ MNL OL K 536.

1914-ben a kirendeltségekhez tartozó megyék száma elérte a 31-et, ami a korabeli Magyarország vármegyéinek csaknem a felét tette ki. 1918-ban a minisztériumban összevonták a kirendeltségek és a gazdasági felügyelőségek osztályát, amit a mezőgazdasági közgazgatás elnevezésű ügyosztály látott el. A földművelésügyi igazgatóságok dologi és személyi ügyei mellett az ellenséges betörés okozta károk helyreállítása és a gazdasági élet megindítása volt az ügyosztály feladata.

A kirendeltségek érdemileg 1914-ig, a háború elejéig tudták elvégezni a rájuk bízott feladatokat. A háborús viszonyok, az ellenséges csapatok betörése által okozott károk, a menekülthullám és a hegyvidéken megjelenő élelmiszerhiány rendkívüli mértékben beszűkítette tevékenységüket. Működésük sok esetben az élelmiszerszükséglet felmérésére, s amennyiben segítyt kaptak, azok kiosztására korlátozódott. 1918 után egy új történelmi helyzetbe, politikai és gazdasági környezetbe kerülve, a kirendeltségek fokozatosan megszűntek létezni.

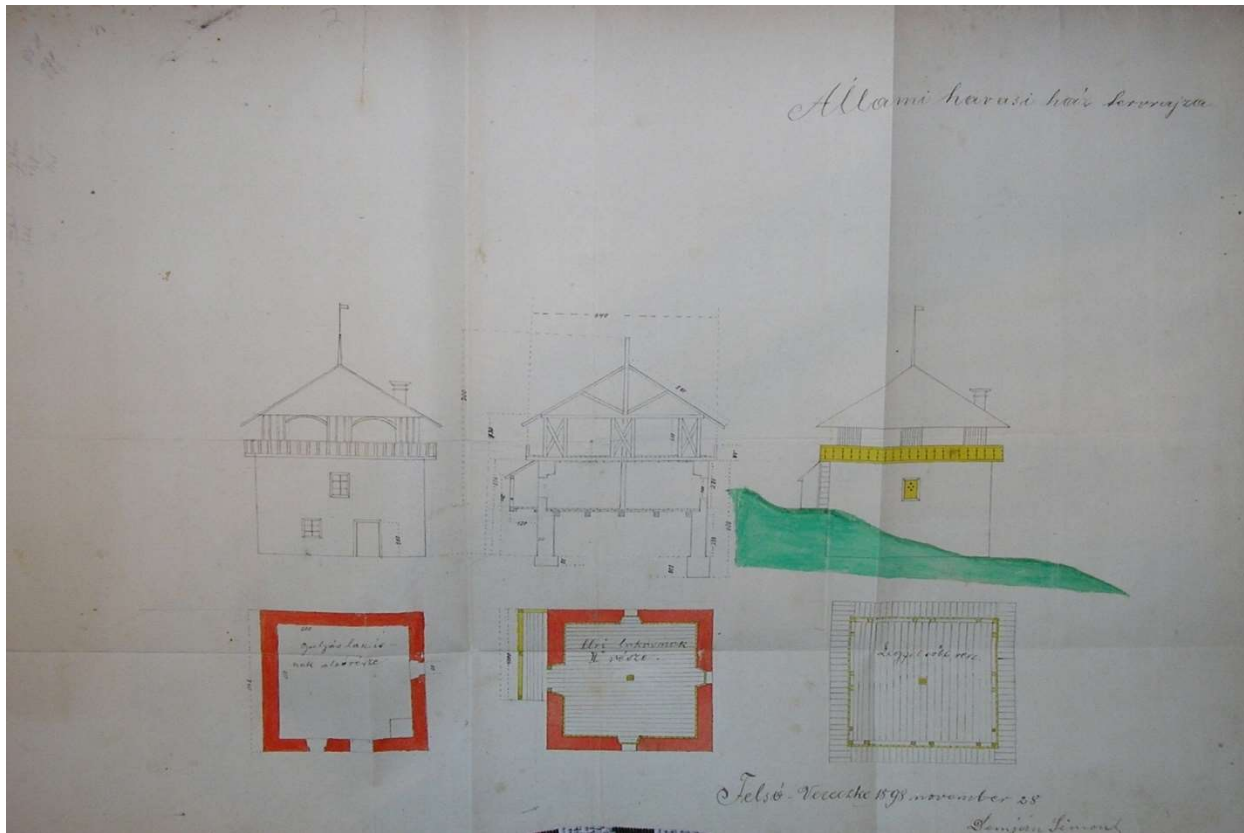
1. melléklet

1. Hegyvidéki kirendeltség (székhelye: Munkács), működése Bereg, Máramaros, Ugocsa, Ung, Sáros, Szatmár, Zemplén, Szepes vármegyék
2. Marosvásárhelyi kirendeltség (székhelye: Marosvásárhely), működése Brassó, Csík, Háromszék, Kis-Küküllő, Maros-Torda és Udvarhely vármegyék
3. Kolozsvári kirendeltség (székhelye: Kolozsvár), működése Alsó-Fehér, Hunyad, Kolozs, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos vármegyék
4. Felvidéki kirendeltség (székhelye: Zsolna), működése Árva, Bars-Gömör-Kishont, Liptó, Trencsén, Turóc és Zólyom vármegyék
5. Nagyváradi kirendeltség (székhelye: Nagyvárad), működése Arad, Bihar és Szilággy vármegyék
6. Temesvári kirendeltség (székhelye: Temesvár), működése Krassó-Szörény és Temes vármegyék

(Forrás: <http://archivnet.hu/images/galeria/1487.jpg> (térkép) (Utolsó letöltés: 2016. április 2.); Balaton 2004. I. Források. I/1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések. 41. (szöveg))

2. melléklet

A havasokon megépített egyik állami lakóépület tervrajza. (Forrás: KTÁL F. 772., op. 1., od. z/b. 88., f. 5.)

László Braun

The First Years of the Mountainous Action – Lead by Ede Egán

The Mountainous Action was the aim of the farming modernization of the Carpathian areas around the turn of the 19th-20th century. The base model was the Swiss type of farming. The idea – and thereby partly the implementation as well – was initiated by Ede Egán, who led the Mountainous Ministerial Branch Office (established in Bereg county) between 1897 and 1901 that controlled the operation of the settlements of the four north-eastern counties: Bereg, Máramaros, Ugocsa, and Ung.

The lagging upland farming methods did not accommodate to the facilities, instead, they primarily meant a copying of the lowland farming methods. Besides this, another aim of the action controlled by the Ministry of Agriculture was to end landlessness and poverty, and to make a clear sweep of the low level educational standards and literacy.

The leasing of land was managed by the entailed lordship of the Schönborn family, with governmental intervention.

The Exchequer leased more than 12 000 cad. acre of land in 1897 from the lordship, which was underleased in turn to the local smallholders.

This significantly alleviated the land needs of the farmers, and the majority of the leased land was gradually purchased by smallholders.

Another part of the land was looked after by the Mountainous Ministerial Branch Office, which was leased primarily for grazing purposes. This version of the lease was called labelling.

During the late 19th, early 20th century, the upland action in the North-eastern Carpathians meant, on the one hand, a national aid program affecting several areas of life in the struggle against poverty; and on the other hand, recognizing the values of upland farming, it provided an improvement opportunity for the inhabitants.

Források

Levéltári források

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 26	Miniszterelnökségi Levéltár. Központilag iktatott és irattározott iratok.
K 184	Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár. Általános iratok.
K 536	A Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Hegyvidéki Kirendeltsége.
KTÁL	Kárpátaljai Területi Állami Levéltár.
F. 772.	Magyarország Földművelésügyi Minisztériumának Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltsége.

Forráskiadványok

Iratok 1956.	Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. kötet, 1892–1900. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta: Kemény G. Gábor. Bp., 1956.
--------------	--

Szakirodalom

Balaton 2004.	Balaton Petra: A székely akció története. Bp., 2004. (Erdélyi Történeti Füzetek 1.)
Botlik 1997.	Botlik József: Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Bp., 1997.
Botlik 2000.	Botlik József: Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkelet-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Bp., 2000.
Gottfried 1999.	Gottfried Barna: A „rutén akció” Bereg vármegyében (1897–1901). In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv. XIII. Szerk.: Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva, Jánosi Zoltán. Nyíregyháza, 1999. 195–202.
Kazy 1904.	Kazy József: Az északkárpatmenti hegyvidéki nép gazdasági helyzetének javítására irányuló állami segítő akció hat évi működésének ismertetése. Bp., 1904.